

РЕЦЕНЗІЯ
на дисертаційну роботу Ченцова Ярослава Миколайовича
за темою «Кочове населення степової України періоду Улусу Джучі:
реконструкція структури ідентичностей»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
в галузі знань 03 «Гуманітарні науки»
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Актуальність теми дослідження та її зв'язок з планами наукових робіт.

Дослідження кочового населення степової України періоду Улусу Джучі (Золотої Орди) є надзвичайно актуальним з огляду на зростаючий інтерес до реконструкції середньовічної історії Східної Європи та складних процесів формування культурно-етнічного середовища українських земель.

По-перше, період панування Улусу Джучі в XIII–XV ст. — один із найменш вивчених у контексті соціокультурної історії кочового населення. Переважна увага істориків зосереджувалась на військово-політичному аспекті панування Золотої Орди, тоді як внутрішнє життя кочових груп, їхні ідентичності, форми самоорганізації, релігійна належність та міжетнічна взаємодія залишались у тіні.

По-друге, тема дозволяє вийти за межі традиційної бінарної опозиції «кочівники — осілі» й подивитися на кочові спільноти як на носіїв складної, багатовекторної ідентичності, що формувалась у динамічному просторі трансконтинентальних зв'язків, міжкультурних контактів та мобільних соціальних структур.

По-третє, у сучасному дискурсі української історії важливо осмислити спадщину степу як органічної частини історико-культурного простору України. Реконструкція ідентичностей кочового населення Улусу Джучі допомагає зруйнувати стереотипи про монолітність української ідентичності та показати складну, багатошарову картину історичного розвитку регіону.

Зрештою, ця тема відповідає сучасним підходам в історіографії, які акцентують на антропологічному вимірі історії, дослідженні ментальностей та культурної пам'яті.

Тема дисертації відповідає науковому напрямку кафедри археології, етнології та всесвітньої історії факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова і виконувалась в рамках науково-дослідних тем кафедри: «Степова Україна у первісну добу» (НДР №

321: кафедральна тематика без цільового фінансування, номер держреєстрації – 0122U200056; терміни виконання: 01.01.2022 р. – 31.12.2026 р.). Пріоритетний напрям розвитку науки і техніки НДР: не зазначений. Стратегічний пріоритетний напрям інноваційної діяльності: Інше (Фундаментальні дослідження з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук). Індекс УДК: 902:903(477)“631/634”+“636”. Коди тематичних рубрик НТІ:03.09.21 Первісне суспільство; 03.41.91 Археологія окремих країн; «Трансформація етнокультурних процесів в Південно-Західній Україні» (НДР № 354: кафедральна тематика без цільового фінансування, номер держреєстрації – 0124U004450; терміни виконання: 01.09.2024 р. – 31.12.2028 р.). Пріоритетний напрям розвитку науки і техніки НДР: не зазначений. Стратегічний пріоритетний напрям інноваційної діяльності: Інше (Має наукове значення як фундаментальне дослідження). Індекс УДК: 303.01; 303.1; 303.4; 303.8, 39(4/9), 008:39]-044.922(477.7/.8). 73.20.1. Коди тематичних рубрик НТІ: Дослідження і розробки в галузі гуманітарних наук (історія, літературознавство, мовознавство, мистецтвознавство);

Наукові положення, розроблені особисто дисертантом та їх новизна.

Дисертаційна робота Ченцова Я.М. є першим комплексним дослідженням історії Улусу Джучі в XIII–XV ст. у контексті соціокультурної історії та ідентичностей кочового населення.

Структура дисертаційного дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом і не викликає суттєвих зауважень. Вступ містить усі необхідні елементи.

Дисертаційна робота Ярослава Ченцова є високофаховим дослідженням, що поєднує інноваційні методологічні підходи, міждисциплінарність і глибокий археологічний аналіз. Вибрана тематика — структура ідентичностей кочового населення степової України періоду Улусу Джучі — є надзвичайно актуальною для сучасної української гуманітаристики, адже дозволяє переосмислити історичні процеси Середньовіччя у регіоні, котрий залишався периферійним для класичної історіографії.

Наукова новизна роботи безперечна. Уперше в українській археології системно проаналізовано питання реконструкції не лише етнічної, а й гендерної, регіональної та статусної ідентичності кочовиків на основі поховального обрядового комплексу. Автор демонструє високу ерудицію в джерелознавстві, глибоке знання історіографії та володіння сучасними технологіями — зокрема, 3D-моделюванням артефактів.

Особливо цінним є критичний підхід до традиційних радянських методологічних схем та запропоноване оновлене трактування знахідок. Ґрунтовний аналіз поховальних пам'яток дозволяє Ченцову зробити важливі

висновки щодо специфіки ідентичнісного розвитку кочового населення українських степів у XIII–XIV ст.

Структура роботи логічна, стиль викладу науково-аргументований, мова академічно виважена. Практичне значення дисертації полягає в можливості її використання для підготовки навчальних курсів з історії та археології України, етнології та музеєзнавства. Робота також має потенціал до подальшої публікації у вигляді монографії.

Вступ висвітлює актуальність теми роботи, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні та територіальні рамки дисертації. Також зазначено методологію, наукову новизну та практичне значення.

Перший розділ дисертації присвячено історії археологічного вивчення середньовічних кочовиків Улусу Джучі на території степової України, зокрема проаналізовано результати наукових пошуків від перших розкопок у XIX столітті до сучасності. Особливу увагу приділено діяльності перших дослідників (Д. Я. Самоквасов, Ф. І. Кнауер, Д. І. Яворницький, Є. П. Трифільєв, І. Я. Стемпковський), не оминув увагою автор дисертації і археологічні пошуки археологів радянського періоду та незалежної України. Окрема увага приділена значенню новобудовних експедицій у питанні накопичення археологічного матеріалу, зокрема у Північно-Західному Причорномор'ї та на Лівобережжі.

Аналіз джерельної бази є : внутрішніх документів Улусу Джучі, вірменських і грузинських та європейських хронік, подорожніх звітів. Водночас відзначається обмеженість цих джерел щодо відомостей про кочове населення степової України того часу. Також у розділі викладено методологічні підходи дослідження, зокрема принципи історизму, системності, об'єктивності та використання міждисциплінарних технологій, зокрема тривимірного моделювання. Висвітлено і політико-історичний контекст періоду, починаючи з монгольського вторгнення, утворення Улусу Джучі та трансформації етнічної структури степу. Також, у розділі була вироблена методика реконструкції ідентичностей середньовічних кочовиків за археологічним матеріалом – майже єдиним джерелом інформації про них. Усе це створює наукове підґрунтя для подальшого аналізу кочової компоненти в історії Улусу Джучі.

Другий розділ дисертації присвячений дослідженню етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. Автором здійснено спробу критичного огляду радянської методології, яка помилково ототожнювала археологічну культуру з етнічною групою. Дисертантом доведена пізнавальну цінність сучасних підходів, що враховують контекстуальне значення артефактів, зокрема окремих типів поховального інвентарю (вудила без перегину, арби, срібні гривні, бокка), які аналізуються Ярославом Ченцовим з точки зору можливості артикуляції етнічної ідентичності похованих кочовиків.

Вивчено ряд курганних поховань з території степу сучасної України, що репрезентують різні етнічні маркери: печенізькі, половецькі, монгольські й чорноклобуцькі. Поховання з вудилами без перегину співвіднесено з печенігами, арба в похованні — з половцями, срібна гривня — з аристократією половецького походження, а головний убір бокка — із монгольським соціокультурним впливом. Водночас підкреслюються складність та неоднозначність атрибуції: елементи матеріальної культури могли змінювати свій соціальний та етнічний зміст залежно від часу та регіону.

Значну увагу автор приділяє Чорним Клобукам як поліетнічній спільноті, частина якої переселилась до Північно-Західного Причорномор'я. Зокрема, наведено приклади поховань, пов'язаних із цією групою, які проаналізовано за типом обряду та супутнім інвентарем.

Третій розділ дисертації досліджує багатоаспектну проблему артикуляції інших проявів ідентичності кочових народів на території України у середині XIII–XIV ст., зокрема, регіональної, гендерної, статусової. Вони розглядаються крізь призму археологічних матеріалів, насамперед курганних поховань. Предметом окремої уваги у цьому контексті є механізми спотворення ідентичності. Основну джерельну базу складають поховальні комплекси з степової частини України.

Розглядаючи специфіку артикуляції регіональної ідентичності кочовиків степової України періоду Улусу Джучі, автор зосереджує увагу на феномені збереження печенізько-торчеської культурної традиції у Причорномор'ї до пізнього періоду, вказуючи на її унікальний характер у порівнянні з іншими регіонами, де подібна ідентичність була втрачена або асимільована. Аналіз поховань дозволив простежити тяглість та трансформацію поховального обряду, в тому числі через взаємодію з половцями, чорними клобуками та монгольською військовою присутністю.

У контексті гендерної ідентичності автором приділяється окрема увага гендерним особливостям поховань кочовиків, наприклад, похованню у с. Афанасіївка, що вражає багатством текстильних і ювелірних артефактів та свідчить про високий соціальний статус жінки. Статусна ієрархія також виявляється через масштабні курганні комплекси, такі як Чингульський, який, можливо, належав представникові ханської верхівки.

Таким чином, було продемонстровано, що питання ідентичності кочовиків не можна зводити лише до етнічної приналежності — воно є багатовимірним і варіюється залежно від регіону, статі, соціального статусу та історичних обставин. Висновки базуються на ретельному аналізі обрядових практик, інвентарю та просторового розташування пам'яток.

Висновки засвідчують, що у дисертації здійснено комплексне дослідження поховальних пам'яток кочовиків степової України періоду Улусу Джучі, що

дозволило реконструювати багатовимірну структуру їхніх ідентичностей — етнічної, регіональної, статусної та гендерної, а також виявити механізми спотворення ідентичності. Робота ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує археологічні дані, письмові джерела та сучасні теоретичні концепції. Автором вперше в українській науці систематизовано джерельну базу, визначено етапи розвитку археологічних досліджень, проаналізовано методологічні обмеження минулих періодів та запропоновано нові методи ідентифікації кочовиків, а також створено 3-D моделі низки артефактів з кочівницьких поховань.

Особливу увагу приділено виявленню маркерів ідентичностей: так, цілком обґрунтовано, матеріальна культура розглядається як активний чинник формування уявлень про себе, "своїх" і "чужих". Автором продемонстровано як поховальні обряди, інвентар та типологія поховань можуть відображати соціальний статус, регіональну та етнічну ідентичність. Відзначено складність виявлення гендерної ідентичності, але підкреслено її перспективність для подальших студій. Результати дисертаційного дослідження дають змогу глибше зрозуміти трансформації кочового суспільства в умовах панування Улусу Джучі на цих землях та становлять цінний внесок у вивчення середньовічної історії та археології Східної Європи та зокрема України.

Наукове та практичне значення дисертаційної роботи полягає в можливості її використання для історичного та археологічного аналізу. Основні положення, узагальнення і результати, зібраний матеріал можуть застосовуватись у підготовці монографій, підручників, посібників, навчальних курсів із всесвітньої історії, історії України, археології, етнології.

Основними науковими результатами дослідження, які характеризуються новизною, слід вважати:

- перше комплексне дослідження структури ідентичностей кочовиків степової України періоду Улусу Джучі.

- уперше досліджений пізнавальний потенціал археологічних пам'яток та окремих археологічних артефактів кочовиків Степової України доби Улусу Джучі для реконструкції їх етнічної, регіональної, соціально-статусової та гендерної ідентичностей;

- визначено особливості артикуляції структури ідентичностей окремих груп степового населення Улусу Джучі у контексті розгортання історичних подій та процесів на території України з середини XIII по початок XV ст;

- оцифровані специфічні культуровизначальні артефакти, що належать половецькій та печенізьській етнічним групам кочовиків Степової України періоду Улусу Джучі, та на цій підстав створені їх 3D моделі.

Оцінка мови та стилю дисертації.

Мова дисертації – грамотна, стиль викладення – академічний, науковий.

Відповідність діючим вимогам щодо оформлення дисертації.

Дисертація Ярослава Ченцова відповідає всім вимогам до кваліфікаційних наукових праць і заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії.

Оформлення дисертації відповідає затвердженим вимогам до оформлення дисертації відповідно до наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 (зі змінами, внесеними згідно наказу МОН від 31 травня 2019 р. № 759).

Відповідність змісту дисертації спеціальності, з якої вона подається до захисту.

Дисертаційне дослідження Ченцова Я.М. відповідає спеціальності 032 «Історія та археологія».

Зауваження та рекомендації:

1. У дисертації, у вступі, згадується про використання у роботі, в тому числі, етнографічних джерел, проте, у тексті дослідження їх аналіз є обмеженим.

2. Якщо дослідження етнічної ідентичності кочовиків є доволі комплексним та спирається на широке коло археологічних джерел, то вивченню структури інших ідентичностей, представлених у роботі, приділено менше уваги та джерельної бази.

3. У підрозділі про спотворення ідентичностей увага приділена методологічному спотворенню, про що заявлено на початку підрозділу, проте, можливо було навести конкретні приклади фізичного знищення культурної спадщини кочовиків Улусу Джучі, що відбулась в результаті збройної агресії РФ - ще однієї форми спотворення ідентичності.

Зазначені зауваження та пропозиції не зменшують важливості дисертаційної роботи і носять рекомендаційний характер.

Відповідність дисертації вимогам, передбаченим пунктами 6, 7 Порядку присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21 березня 2022 р., № 502 від 19 травня 2023 р., № 507 від 3 травня 2024 р.

Дисертація подана у вигляді спеціально підготовленої кваліфікаційної наукової праці на правах рукопису, виконана здобувачем особисто, містить наукові положення, нові науково обґрунтовані теоретичні результати проведених здобувачем досліджень, що мають істотне значення для історичної науки та підтверджуються документами, які засвідчують проведення таких досліджень, а також свідчать про особистий внесок здобувача в науку та характеризуються єдністю змісту.

Кількість наукових публікацій, повнота опублікування результатів дисертації та особистий внесок здобувача до всіх наукових публікацій, опублікованих із співавторами та зарахованих за темою дисертації.

За результатами роботи над дисертацією основні результати оприлюднено її автором в 4 публікаціях, з них 2 статті в українських наукових фахових виданнях та 2 статті у періодичних наукових виданнях України та Румунії, які індексуються у міжнародних наукометричних базах Scopus та Web of Science.

Результати перевірки роботи на академічний плагіат.

Дисертаційна робота пройшла перевірку автоматизованим сервісом пошуку плагіату Strikeplagiarism.com. Результати перевірки: оригінальність – 95,8 %, схожість – 4,2 %. Згідно Висновку комісії з етики та академічної доброчесності виявлені у дисертаційній роботі текстові збіги не пов'язані з науковою новизною роботи та висновками, до яких дійшов здобувач.

Висновок щодо дисертаційної роботи.

На основі зазначеного вважаємо, що дисертаційне дослідження «Кочове населення степової України періоду Улусу Джучі: реконструкція структури ідентичностей», подане до захисту на здобуття ступеня доктора філософії, містить обґрунтовані та достовірні наукові результати і висновки, за своїм науковим рівнем і практичною цінністю, змістом та оформленням відповідає вимогам, що передбачені наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. №40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертацій» (зі змінами), постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», із змінами, внесеними Постановою КМУ № 341 від 21.03.2022 року та №502 від 19.05.2023 року, а її автор Ченцов Ярослав Миколайович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

11.08.2025 р.

Рецензент

кандидат історичних наук
доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечнікова

Петрова Н.О.

Handwritten signature: *Петрова Н.О.*
Handwritten signature: *Ченцов Ярослав М.*